

Mykola Tymoshyk

Kyiv National University of Culture and Arts, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7011-3022

**Невідомий досі архів професора Івана Огієнка
за польський період еміграції: обсяг, персоналії,
проблематика кореспонденції
(на матеріалах архіву Інституту національної
пам'яті Польщі у Варшаві)**

**Ivan Ohienko's Unknown Archive from the Period of Polish Emigration:
Files, People, Themes (Based on the Archive of Polish Institute of National
Remembrance in Warsaw)**

Abstract

The article was written on the basis of the so-called Warsaw-Kholm archives of Ivan Ohienko – a well-known Ukrainian statesman, religious figure, and scientist, professor at the University of Warsaw in 1925–1932 – which were found in the archive of Polish Institute of National Remembrance in Warsaw and studied by the author. The documents were still considered lost during the Warsaw Uprising of 1944. The reasons for dispersing and the ways of moving this archive collection are clarified, the facts about the preservation of a part of the documents and the way they got after the war to the archive of the Ministry of Internal Affairs of Poland, and later to the archive of Polish Institute of National Remembrance in Warsaw, are presented here for the first time. The characteristics of the archive are presented in terms of the volumes, personalities, and public institutions with which the creator of the archive corresponded. The multifaceted issues of the correspondence are considered against the background of the philosophy of being an individual in the context of emigration. The activities of Ohienko in the complex reality of emigration are analysed in several aspects: the struggle for physical survival, civil and professional assertion, and the thirst for fulfilment of his duties before he was forced to abandon the Motherland because of political reasons. The conclusions emphasise the need to resolve the issue regarding the copying of the discovered archival documents at the intergovernmental level, scientific study of them, and their first publication in Ukraine.

Keywords: Ivan Ohiienko, University of Warsaw, correspondence, Warsaw-Kholm archival collection, Ukrainian political emigration, Ukrainian Science Institute in Warsaw.

Постановка проблеми та її актуальність. У результаті поразки Української національної революції 1917–1921 років значна частина української політичної еміграції опинилася в Польщі. Фактично це була друга країна у східній Європі (після Чехії), уряд якої від початку підтримував домагання своїх східних сусідів відновити на уламках розваленої Російської імперії власну незалежну державу та не залишився байдужим у розв’язанні «українського питання» в подальшому.

Екзильний Уряд Української Народної Республіки (УНР) за підтримки польських властей на початку розташувався у Тарнові, а згодом – у Варшаві.

У польській столиці незабаром розгорнули діяльність кілька громадських наукових та культурно-освітніх інституцій, довкола яких гуртувалася та частина державницької еліти української нації. Серед них – Український науковий інститут, який діяв від 1930 року до початку Другої світової війни. Ця репрезентативна інституція українців під керівництвом директора О. Лотоцького та секретаря С. Смаль-Стоцького утримувалася коштом польського уряду. З її маркою вийшли друком десятки томів праць відомих українських авторів із різних ділянок українознавства. Набирала обертів діяльність Українського Чорноморського інституту, Української студентської громади, Українського військово-історичного товариства.

З огляду на це, саме сюди, до Варшави, прагнули потрапити десятки українських учених, письменників, редакторів, видавців з надією не змарнувати себе на еміграції, а своїми знаннями, навичками, уміннями сповна прислужитися розтерзаній більшовиками Україні.

Варто назвати імена лиш першого десятка тих, кому вдалося значною мірою реалізувати свої таланти на польській землі в один із найдраматичніших періодів їхніх життєписів.

Передусім це Іван Огієнко – колишній професор Київського, перший ректор Кам'янець-Подільського народного українського університету, колишній міністр освіти і віровизнань УНР. До цього переліку слід додати також: письменників і митців – Олену Телігу, Юрія Липу, Євгена Маланюка, Олега Штуля, Наталю Лівицьку-Холодну; учених – Степана Смаль-Стоцького, Івана Шовгеніва, Мирона Кордубу.

Згадані вище особистості у час своєї активної інтелектуальної праці в Польщі на різних ділянках українознавства стали водночас і творцями та розпорядниками значних за обсягом архівних колекцій. У таких колекціях – огром безцінних документів доби, які різними гранями можуть доповнити, увиразнити, уточнити, відкрити не лише багато нових, досі незнаних, сторінок польсько-українських стосунків, а й збагатити сторінки загальнонаціональної історії українців.

Стан розробки проблеми. Узагальнюючої синтетичної праці про долю архівних колекцій української еміграції в Польщі в цілому й за окремими персоналіями досі не створено. Принагідно «польський слід» українських документів проглядається у фундаментальному дослідженні сучасного історика-джерелознавця Марини Палієнко¹. Детально авторка реконструювала деякі архіви української еміграції міжвоєнного періоду в Празі (Український національний музей-архів, Український історичний кабінет та Музей визвольної боротьби України в Празі), а також Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі та кількох відповідних архівних центрів Північної Америки.

Цінні факти про митарства розпорошених книжкових цінностей та архівів Публічної бібліотеки королівського столичного міста Варшави та Бібліотеки Красінських у час Варшавського постановня 1944 року залишив у спогадах колишній директор публічної бібліотеки, українець за походженням, Леон Биковський. Спогади ці виходили по війні окремими брошурами

¹ М. Paliienko, *Arkhivni tsentry ukrainskoi emihratsii (stvorennia, funktsionuvania, dolia dokumentalnykh kolektsii)*, Tempora, Kyiv 2008.

в українських еміграційних видавництвах Лондона й Женеви і на сьогодні є бібліографічною рідкістю².

Із сучасних дослідників цим питанням цікавилася Галина Сварник³. У тезах її доповіді на міжнародній науковій конференції у Львові принагідно згадувалися й рештки архіву та книгозбірні Івана Огієнка в колекції Публічної бібліотеки у Варшаві. Однак ні про кількісні показники, ні про зміст документів тут не йдеться.

У низці публікацій автора цієї статті йдеться про долю Варшавської архівної колекції Івана Огієнка. За опрацьованими матеріалами канадського архіву матеріалів митрополита Іларіона напрошується висновок, що сам творець того архіву вважав цю частину колекції – холмсько-варшавську – втраченою назавжди⁴.

Завдання статті. На основі віднайдені та опрацьовані автором в архіві Інституту національної пам'яті Польщі у Варшаві досі невідомі в науковому світі частини архівної колекції Івана Огієнка польського періоду його життя та діяльності встановити:

- причини розпорошення та шляхи переміщення варшавсько-холмської архівної колекції професора Огієнка;
- нововідкриті факти щодо збереженості частини документів та потрапляння їх після війни до архіву Міністерства внутрішніх справ Польщі, а згодом – до архіву Інституту національної пам'яті Польщі у Варшаві;
- обсяг архіву, персоналії та громадські інституції, з якими листувався творець архіву;
- проблемно-тематичний діапазон кореспонденції у контексті філософії буття особистості в умовах еміграції.

² L. Bykovskiy, *Varshavski biblioteki v serpni, veresni i zhovtni 1944 r.*, Zheneva 1947; L. Bykovskiy, *Polske povstannia u Varshavi 1944 roku. Spomyny ochevydtsia*, Ukrainska Vydavnycha Spilka, London 1963.

³ H. Svarnyk, *Dolia varshavskykh arkhiviv UNR-ivskoi emihratsii pid chas Druhoi svitovoi viiny*, materialy druhoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Diaspora yak chynnyk utverdzhenia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti»: Tezy dopovidei, (Lviv, 18–20 chervnia 2008 r.), s. 274–276.

⁴ M. Tymoshyk, *Lyshus naviky z chuzhynoiu...: Ivan Ohiienko (mytropolyt Ilarion) i ukrainske vidrodzhennia*, Naukovo-vydavnychiy centr «Nasza kultura i nauka», Kyiv–Vinnipeh 2000, s. 430–431.

Виклад основного матеріалу. Митарства варшавсько-холмської архівної колекції. 1937 року професорові Іванові Огієнку виповнювалося 55 років. Минуло три роки після звільнення його з Варшавського університету. Увесь цей час він безуспішно шукав сталий заробіток. Однак не знаходив. Із останніх сил рятував своє видавництво «Наша культура», яке з фінансового боку ледь жевріло. Створені ним місячники «Рідна Мова» (у 1933-му) та «Наша Культура» (з 1935-го) через недостатню кількість передплатників стояли на межі закриття. Та найбільшим ударом долі того року стала смерть дружини Домініки.

Саме ця трагічна подія остаточно вплинула на подальшу долю професора – він вирішує обрати чернече життя і цілковито присвятити себе служінню Українській церкві. 6 жовтня 1940 року пише прощальне звернення до всіх тих, хто знав його як ученого, з ким ділив безвідраді будні політичного емігранта. Є в цьому документі такі слова: «Незабаром перестану бути Іваном Огієнком, а стану смиренним ченцем, горливим богословом за кращу долю українського народу»⁵. Через три дні у Яблочинському Свято-Онуфріївському монастирі відбувся урочистий чин постриження Івана Огієнка в ченці й наречення його духовним іменем Іларіон.

Серед найціннішого майна, яке він перевіз із Варшави до резиденції Холмсько-Підляської єпархії в Холм, була бібліотека (налічувала понад 19 тисяч назв книг) та архів (з готовими до друку й незакінченими рукописами). Якраз цій частині колекції випало найбільше драматичних і загадкових пригод, які з роками обростали легендами.

Примусова евакуація німецькою владою керівного духовенства Української православної церкви з Холма перед наступом радянських військ у липні 1944 року розпочалася тоді, коли митрополит Іларіон перебував на канонічній візитації в Губешеві. Будучи сильно хворим, він все ж вирішує будь що добратися

⁵ I. Ohienko, *Probachte meni vse. Zvernennia do svitskoho svitu*, Arkhiv mytropolyta Ilariona u Vinnipezi, korobka 19 (Kholm).

до Холма заради одного – порятунку бібліотеки й архіву. Намір був переправити все те роками нажите добро до Варшави.

Скільки книг і тек із документами вдалося йому відправити у ті метушливі дні з Холма за день-два до приходу туди радянських військ – про це в науковій літературі подаються суперечливі дані. Інженер Ф. Онуфрійчук, багаторічний видавець книги митрополита Іларіона у Вінніпезі, стверджує, що 20 тисяч томів митрополит встиг доставити назад до Варшави і здати на схов до тамтешньої Публічної бібліотеки. За його відомостями, після війни вся ця книгозбірня була перевезена до Краківської академії наук⁶. Професор Манітобського університету І. Тарновецька оперує даними, що колекція була розірвана на три частини: одна з них залишилася в Холмі, іншу, понад 6 тисяч одиниць – у Варшаві, а останню митрополитові вдалося спроводити до містечка Сен-Пельтен, поблизу Відня, куди він незабаром добрався сам і провів у тамтешньому монастирі кілька тривожних тижнів⁷. З інформативного документа Консисторії Холмської митрополії (розділ про літературно-наукову й видавничу працю митрополита Іларіона у Холмі), який зберігається у вінніпезькому архіві, прояснюється остаточна трагічна доля лише частини колекції – майна митрополитальної друкарні та рукописів ученого, що зберігалися там. Цитує документ:

18 липня 1944 року митрополита Іларіона силою вивезли до Криниці. Частина консисторії ще залишалася і 20 липня погрузила митрополитальну друкарню з її останніми виданнями на потяг. Поляки навмисне спровадили потяг на фальшиву путь, так що він подався на зустріч більшовикам, що тоді наступали. 22 липня 1944 року о 18 год. Біля станції Бистриця під Любліном потяг згорів з друкарнею і її останніми виданнями. Згоріла й поема *Ісус Назарянин* – 184 с. й інші видання⁸.

⁶ F. Onufriichuk, *Knyhozbirnia mytropolyta Ilariona*, Vinnipeh 1963, s. 20–21.

⁷ I. Gerus-Tarnawska, *East Slavic Cyrillica in Canadian Repositorie*, Vinnipeh 1981, s. 5.

⁸ Diialnist mytropolyta Ilariona u Holmi, Dovidka Konsystorii Holmskoi mytropolii, Arhiv mytropolyta Ilariona u Vinnipezi, korobka 5 (Polshcha).

З листів митрополита Іларіона до своїх друзів тієї пори й пізніше можна конкретизувати безповоротні втрати: тоді згорів практично весь рукописний і підготовлений до складання доробок видавництва «Наша культура». Серед них – такі унікальні рукописи як *Історія українського друкарства* (томи другий-шостий), *Складня української мови* (томи четвертий – шостий), *Українська літературна вимова*, *Мова українських дум*, *Граматика мови Шевченка*, *Мова метрики Литовської ХІУ–ХУІ віків*, *Мова молдавських грамот ХІУ–ХУІІ віків*, картотека, що складала пів мільйона карток – заготовки до підручника з історії української мови.

Очевидно, саме цей епізод у біографії митрополита Іларіона мав на увазі відомий український бібліограф, літературознавець, громадський і політичний діяч Володимир Дорошенко, який назвав загибель у Польщі значного Огієнкового наукового й творчого доробку «величезною втратою для української культури». В листі до митрополита Іларіона від 23 липня 1947 року він напише про це так:

Великий жаль огорнув мене при згадці про загибель Вашої бібліотеки і архіву. Це величезна втрата для української культури. Особливо шкода мені Вашого листування й мовної картотеки. Пригадую собі, як то все було у Вас гарно впорядковано. Боюся, що й передані Вами до друку Юрію Пилиповичу [видавець українських книжок у Празі Юрій Тищенко – М. Т.] рукописи поділили участь усіх зібраних матеріалів, які загинули у военній пожежі⁹.

Побоювання В. Дорошенка, як виявилось, не були безпідставними. Передані митрополитом Іларіоном до складання і друку в Празі рукописи (а їх було кілька) також пропали у воєнному молосі.

Якою ж була насправді подальша доля цієї значної за кількістю документів варшавсько-холмської книжкової колекції й архіву митрополита Іларіона?

⁹ Lyst V. Doroshenka do mytropolyta Ilariona vid 23 lypnia 1947 roku, Archiv mytropolyta Ilariona u Vinnipezi, korobka 7 (Shveitsariia).

За архівними документами у Вінніпезі сповна встановити обсяги втраченого і збереженого та переправленого до Канади не вдалося. Але ці ж документи дають підстави зробити деякі принципові уточнення. Якщо припустити, що це майно було перевезене у липні 1944 року з Холма до Варшави, як твердить Ф. Онуфрійчук, тоді виникає запитання: як же потрапила частина цієї колекції після закінчення Другої світової війни до Вінніпега? Вислати її з соціалістичної Варшави чи такої ж Праги (якщо якась дешифрація майна українського видавництва Ю. Тищенка й могла бути ним збережена) практично не могла жодна фізична особа, чи, тим більше, організація, оскільки повоєнне життя в країнах східної Європи повністю контролювалося радянським військовим командуванням. Отож, таке майно могло бути переслане до Вінніпега лише з американської окупаційної зони. Тому припущення професорки Тарновецької про розділення цієї колекції ще напередодні вступу радянських військ до Холма на три частини й завбачлива відправка власником найціннішої частини архіву (а це передусім рукописи, що стосувалися українськомовного перекладу Біблії) в бік Австрії видається вірогіднішим. Непрямо на це вказує й сам митрополит Іларіон у своєму заповіті, який він склав напередодні тяжкої операції у Лозанні в грудні 1945 року. В цьому документі йдеться про заповідане своїм дітям «майно в Холмі, Варшаві, Криниці, Герцогенбургу та Сен-Пельтені» (майном його могли бути передусім книги та архіви). Перші три населені пункти потрапили до радянської окупаційної зони, наступні два – до американської.

Є документальні свідчення того факту, як офіцери англійської армії 1949 року на прохання Британського і Закордонного Біблійного товариства відшукали містечку Сен-Пельтен (біля Відня) й переправили до Вінніпега зшитки рукописного й машинописного варіантів перекладеної митрополитом Іларіоном українською мовою Біблії та численних словникових матеріалів до неї. Тому маємо всі підстави ствердити, що саме тоді в Сан-Пельтені, як також і в Герцогенбурзі, була віднайдена

англійцями і надіслана його власникові до Вінніпега й та частина холмсько-варшавської колекції, яку пощастило вирвати з горнила страшного воєнного нищення. Але, як виявиться згодом, вона була далеко не повною.

Сьогодні можемо з певністю ствердити, що до Канади (через австрійський Сен-Пельтен) потрапила лише приблизно третина варшавсько-холмської колекції професора Огієнка. Основну її частину, яка опинилася в Публічній бібліотеці Варшави, чекала не менш драматична доля: спішна евакуація фондів на Захід напередодні Польського повстання 1944 року і взяття польської столиці радянськими військами; спорадичне вивезення деяких фондів до тодішнього міста Ліцманштадту.

В академічному виданні польських авторів *Walka o dobra kultury* знаходимо цінне свідчення про митарства воєнними дорогами рукописної частини архівів Івана Огієнка і Симона Петлюри: ці цінні збірки були знайдені в Лігниці і повернені до Варшави¹⁰. У результаті таких переміщень цільність архівних збірок втримати не вдалося. Для з'ясування того, що з Огієнкового архіву, крім книг, залишилося в Публічній бібліотеці Варшави (Biblioteka Publiczna miasta Warszawy, ul. Koszykowa), слід провести додаткове дослідження. А от інформацію про обсяг і характер документів цього діяча, що потрапили по закінченні Другої світової війни до архіву Міністерства внутрішніх справ Польщі, а згодом – до архіву Інституту національної пам'яті Польщі у Варшаві, можна викласти уперше в цій статті сповна.

Характеристика, коло персоналій, громадських інституцій та обсяг збереженої частини архіву. Під час наукового стажування у грудні 2018 року автором цих рядків виявлено в Архіві Інституту Національної Пам'яті Польщі у Варшаві досі не відомий дослідникам масив документів, що має відношення до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Зберігаються вони в теках

¹⁰ *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, red. S. Lorentz, t. 1, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970, s. 217.

архіву Міністерства внутрішніх справ Польщі з такою сигнатурою: «*Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie*» (1944), 1954–1990, IPN BV 1229/1 – 1229/177.

На початку з'ясуємо характер документів, їх кількісні та персональні характеристики.

За видо-типологічною характеристикою їх можна розділити так:

- кореспонденція до Івана Огієнка (фізичних та юридичних осіб);
- копії (варіанти) листів Івана Огієнка до різних адресатів (фізичних і юридичних осіб);
- приватне листування Івана Огієнка (листи до дітей і від дітей);
- нотатки, записки, проекти постанов, відозв, проповідей, пастирські листи, недруковані твори Івана Огієнка;
- рукописні на машинописні матеріали до поточних чисел журналів «Рідна Мова», «Наша Культура»;
- рахунки, оплати на варшавську адресу ul. Stalowa, 10, 11, де розміщувалися видавництво «Наша Культура», редакція журналу «Рідна Мова» та домашнє помешкання професора Івана Огієнка;
- витинки з газетних матеріалів, різні виписки, що стосуються історії української мови та історії української церкви;
- документи, пов'язані зі смертю дружини професора Огієнка – Домініки (оригінал її Заповіту, некрологи, домашні світлини, світлини з похорону);
- нотатки, записки, рукописи проповідей, звернень, пастирські листи, рукописи недрукованих праць Івана Огієнка;
- списки українського православного духовенства Холмсько-Підляської єпархії, листи архієпископа Іларіона до митрополита Діонісія;
- візитівки різних осіб, зібрані за алфавітним принципом.

Ще за життя Івана Огієнка (митрополита Іларіона) сучасники називали людиною-архівом, ученим енциклопедичних знань, цілим університетом в одній особі. У цьому переконуєшся, коли

знайомишся з колом тих осіб чи інституцій, з ким вів інтенсивне листування в польський період життя й діяльності.

Найперше слід виділити особистостей першої величини, які репрезентували Україну і українське питання в цілому світі і листи яких збережені в цьому архіві та чекають своїх дослідників: Михайло Грушевський, митрополит Андрій Шептицький, Симон Петлюра, Петро Скоропадський, Андрій Лівницький, Дмитро Донцов.

Учені-українознавці: Іван Крип'якевич, Василь Біднов, Мирон Кордуба, Євген Гбачинський.

Літератори: Осип Маковей, Спиридон Черкасенко, Олена Кисілевська, Микола Чайковський.

Церковні діячі та історики церкви: Йосафат Коциловський, Іван Власовський, Іван Коровицький.

Журналісти: Аркадій Животко, Олександр Саликівський.

Громадсько-політичні діячі та державники: Олександр Шульгін, Іван Раковський, Євген Чехович, Левко Чикаленко, Іван Фещенко-Чопівський, Олександр Барвінський.

Кількісно це понад 60 осіб.

Не може не вражати різноманіття наукових, просвітніх, богословських, професійних товариств та громадських інституцій, а також редакцій, видавництв. Варто перелічити ті, з якими Огієнко вів у цей період інтенсивне листування: Бритійське і Закордонне Біблійне Товариство, Український Центральний Допомоговий Комітет у Варшаві, Українська Студентська Громада в Польщі, Українська Академія Наук у Києві, канцелярія прем'єр-міністра УНР в екзилі А. Лівницького, Канцелярія Міністерства ісповідань УНР, Українське Товариство Помочі Емігрантів з України, Архієпископство Холмсько-Підляське, Луцьке Православне Братство, книгарня «Світло», редакція газети «Українська Школа», редакція журналу «Рідна Мова», видавництво «Вернигора», інші студентські товариства варшавських вишів.

Усього в цьому архіві зберігається 177 справ, пов'язаних з іменем Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Кількість

сторінок у кожній справі – від чотирьох до шістдесяти. Значно більше їх у теках, де зберігаються рукописи готових текстів або чернетки.

Хронологічно документи охоплюють період від 1921 до 1944 років. Найраніші датуються 1921 роком (листи Симона Петлюри, Осипа Маковця та Юрія Пеленського). Найпізніші – 1940 року (приватне листування з дітьми Анатолієм, Юрієм, Лесею). Основний масив документів, який потрапив до цієї колекції, створений наприкінці 20-х – наприкінці 30-х років ХХ ст.

Географія творення цих документів – терени Польщі та українські території, які перебували у складі Польської держави до 1939 року.

Таким чином, архівна колекція Огієнка польського періоду ретельно формувалася і зберігалася творцем в усіх місцях, куди його закидала доля після вимушеного полишення Кам'янця-Подільського восени 1920 року. З місць короткого чи тривалого осідку це зокрема Тарнів, Винники, Львів, Варшава, Холм.

Цікаво, що всі ці документи в Архіві Інституту національної пам'яті виокремлені в окремий блок колишнього архіву Міністерства внутрішніх справ, що має титульну назву в перекаді українською – «Питання об'єкта з кодовою назвою “Лемко”, що стосується членів колабораціоністів Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА) з Польщі (головним чином провінційних провінцій Сезгоносці, наступних повітів: Перемишль, Бжозув, Санок, Лесько)».

Проблематика архівної кореспонденції. Якщо розглядати проблематику архівної кореспонденції, яка проходила через руки і розум Івана Огієнка, крізь призму означеної в назві статті філософської категорії буття Особистості в умовах еміграційної дійсності, то в діях такої особистості зримо проглядаються два напрямки прикладання зусиль:

- боротьба за фізичне виживання, громадянське і професійне ствердження;
- спрага до виконання обов'язку перед Батьківщиною.

Щодо першого напрямку.

З листів постає справжня життєвська драма українця-патріота, який не з власної волі змушений був полишити рідну землю. Що він втрачав і що знаходив на чужині, де його не чекали, де йому були не раді, де «місце під сонцем» мусив відшукувати сам. Про це – у коротких витинках з листів на різні боки:

До керівника видавництва Є. Вирового в Прагу:

Без мого відома ви продовжуєте видавати мої книжки, бо вони добре продаються... Я гину тут із голоду, а видавництво наживається на моїй праці...¹¹

До В. Гнатюка у Львів:

Іграшками української долі я опинився, як втікач з України, в м. Тарнові. З Кам'янця нічого абсолютно не взяв, тому опинився в Тарнові як Робінзон на острові... Приїхати працювати до Львова я не в силі: на руках маю хвору жінку і троє дрібних дітей, тому коштів хватає на те, аби не померти з голоду...¹²

До М. Шаповала в Прагу:

Гіркою працею я здобуваю собі шматок черствого хліба, щоб прогодувати родину з 5 душ та ще щось і видати... Пережив я зиму в вогкім помешканні, напівголодний, а дітей двох віддав на ласку людей, які зробили те, що молодший син захворів на сухоти... Шукав собі постійної праці весь час, але нічого не знайшов...¹³

Під час читання цих листів сьогодні, найбільше вражає те, що їх автор, відверто зізнаючись у своїх поневіряннях, неприховано змальовуючи свій до убогості скромний побут, просить не про матеріальну, а про духовну поживу. В листі до секретаря Наукового товариства імені Шевченка у Львові В. Гнатюка він просить допомогти... «в моїм духовнім голоді» – вислати його ж власну

¹¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (Polska, Warszawa), IPN 1229/78, list 4.

¹² Lvivska ntsionalna naukova biblioteka, viddil rukopysiv, fond 408, od.zb.16, ark.1.

¹³ Tsentralnyi derzhavnyi archiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinniia Ukrainy v Kyievi (CDAVOVU), f. 3563, od. zb.188, ark. 40, 41.

книжку, подаровану колись адресатові, *Курс українського язика*, яку збирався перекласти українською мовою, з обіцянкою повернути. А у зверненні до М. Шаповала, тодішнього голови Українського громадського комітету Чехословаччини, з гіркою розмірковує про байдужість тих, хто нібито піклується про «збереження і використання українських культурних сил».

Багатомісячні клопоти з утіленням наміру працювати у Варшавському університеті позитивно розв'язалися для Івана Огієнка у грудні 1925 року. На той час у цьому університеті існувала складна, багатоступенева процедура зарахування викладацького складу з числа учених-емігрантів. Після погодження кандидатури в різних університетських структурах слід було також пройти «чистилище» кількох міністерств (освіти, релігійних вірувань, внутрішніх справ). 12 грудня 1925 року сенат Варшавського університету дав добро і уклав контракт на один рік по вільному найму на посаду викладача церковнослов'янської мови та палеографії православного відділу теологічного факультету. Надалі контракт, хоча й не без труднощів, продовжували щороку, до 22 жовтня 1932 року¹⁴. Втім, на варшавських сторінках життя професора Івана Огієнка проглядається дуже мало світлого, спокійного, обнадійливого. Про це засвідчено й у рядках багатьох листів. З них проглядаються дві головні причини того, що «живеш, не певний завтрашнього дня»:

- особистісні непорозуміння, нетерпимість, а то й заздрість, прагнення лідерства в середовищі самих українських емігрантів;
- суспільно-політичні розбіжності в проводі екзильного уряду УНР.

Відомо, що міністр ісповідань Огієнко залишив уряд УНР через принципові розбіжності з позицією уряду щодо вимушеної втрати Україною Галичини. Такий крок потім дорого обійдеться Огієнкові в подальшому. Ось конкретний приклад. Незважаючи

¹⁴ Archiwum Akt Nowych (FFN), Ministerstwo Wyznan Religijnych i Oswiecenia Publicznego, №4692, Ogijenko Jan.

на щедre фінансування польським урядом Українського наукового інституту, жодна наукова праця Огієнка з грифом цієї інституції так і не побачили світ. І це незважаючи на те, що саме на варшавський період життя й діяльності цього професора припадає чи не найрезультативніших і найбільший його науковий «ужинок».

Тепер щодо другої тематичної складової архівної колекції – зусилля Огієнка з виконання обов'язку перед Батьківщиною. З багатогранної діяльності на посту міністра віровизнань у Тарнові ці обов'язки він сповна виконував на кількох напрямках. Головними варто виділити такі:

1. Піклування про задоволення потреб військового духовенства і військових церков.
2. Висвячення антиминсів та нових священників.
3. Церковна праця по таборах.
4. Допомога бідним дітям українських біженців.
5. Зносини з патріархом Вселенським про автокефалію УПЦ.
6. Праця Допомогового комітету українським студентам у Варшаві.
7. Керівництво «Просвітницькою комісією перед соборного зібрання».
8. Зусилля зі створення Православного музею української церковної старовини в Польщі.

Щодо останнього пункту, в архіві зберігся написаний Огієнком рукопис положення про цей музей, головною метою діяльності якого мало стати збирання пам'яток церковної старовини – рукописів, стародруків, актів, метрик, а також пам'яток старовинного церковного мистецтва.

Залишившись без роботи і сталого заробітку (1932 року адміністрація університету звільняє професора Огієнка з професорської посади без попередження), він і в ті тяжкі миті свого життя не забуває сповнювати обов'язки перед Україною.

Ось його відчайдушні кроки в цьому напрямку:

1933 – засновує видавництво «Наша культура» та починає видавати щомісячний українськомовний журнал (стало виходив до 1939 року) «Рідна Мова»;

1934 – починає втілювати унікальний видавничий проєкт 30-томної «Бібліотеки українознавства»;

1935 – засновує щомісячний українськомовний журнал «Наша культура» (виходив до 1938 року);

30-ті роки – інтенсивно продовжує переклад Біблії українською мовою.

Він хотів повернутися в Україну й закінчити там свої нереалізовані наукові і просвітницькі проєкти. Він увесь час переймався долею полишеного на поталу більшовикам свого архіву. Ось рядки з листа про це до А. Кримського в Київ:

Найсердечніше прошу Вас заопікуватися цим науковим майном моїм і не дати йому загинути. Це ж великий та цінний матеріал, який я збирав більше 10 років. Невже йому пропадати? Не знаю, як то зробити, щоби цей матеріал зберігався при Академії — про це на місці Вам краще знати. Я хочу мати свій матеріал, бо я ще чуюся на силах викінчити його...¹⁵

Висновки

1. Листування діячів науки, освіти, культури на еміграції – цінне історичне джерело, яке на сьогодні залишається сповна не вивченим.
2. Сильні особистості, потрапивши в суворі обставини еміграційної дійсності, не опускали руки, натомість гартували волю та характер.
3. Філософія їхнього життя в екстремальних умовах формувалася довкола двох цілей: а) за будь-яких обставин не лише вижити, а й ствердити, розвинути на чужині Богом дані таланти; б) у наполегливій творчій (науковій) праці виконати сповна свої обов'язки перед Батьківщиною.
4. Перше публічне оприлюднення результатів знахідок в архіві Інституту національної пам'яті Польщі у Варшаві спонукає

¹⁵ Instytut rękopisów Nacjonalnej biblioteki im. Vernadskiego, f. 1, od. b. 23937, ark. 6–12.

ставити в подальшому питання на міждержавному рівні про отримання дозволу на повне копіювання виявлених документів та першовидання їх в Україні.

References

- Archiwum Akt Nowych (FFN), Ministerstwo Wyznan Religijnych i Oswiecenia Publicznego, №4692, Ogijenko Jan.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (Polska, Warszawa), IPN 1229/78, list 4.
- Bykovskiy L., *Varshavski biblioteki v serpni, veresni i zhovtni 1944 r.*, Zheneva 1947.
- Bykovskiy L., *Polske povstannia u Varshavi 1944 roku. Spomyny ochevydtsia*, Ukrainka Vydavnycha Spilka, London 1963.
- Dialnist mytropolyta Ilariona u Holmi, Dovidka Konsystorii Holmskoi mytropolii, Arhiv mytropolyta Ilariona u Vinnipezi, korobka 5 (Polshcha).
- Gerus-Tarnawecka I., *East Slavic Cyrillica in Canadian Repositories*, Vinnipeh 1981.
- Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteki im. Vernadskoho, f. 1, od. b. 23937, ark. 6–12.
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka, viddil rukopysiv, fond 408, od.zb.16, ark.1.
- Lyst V. Doroshenka do mytropolyta Ilariona vid 23 lypnia 1947 roku, Archiv mytropolyta Ilariona u Vinnipezi, korobka 7 (Shveitsariia).
- Ohiienko I., *Probachte meni vse. Zvernennia do svitskoho svitu*, Arkhiv mytropolyta Ilariona u Vinnipezi, korobka 19 (Kholm).
- Onufriichuk F., *Knyhozbirnia mytropolyta Ilariona*, Vinnipeh 1963.
- Paliienko M., *Arkhivni tsentry ukrainskoi emihratsii (stvorennia, funktsionuvannia, dolia dokumentalnih koleksii)*, Tempora, Kyiv 2008.
- Svarnyk H., *Dolia varshavskykh arkhiviv UNR-ivskoi emihratsii pid chas Druhoi svitovoi viiny*, Materialy druhoi mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii «Diaspora yak chynnyk utverdzhennia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti»: Tezy dopovidei, (Lviv, 18–20 chervnia 2008 r.), s. 274–276.
- Tsentrалnyi derzhavnyi archiv vyshchych orhaniv vldy ta upravlinniia Ukrainy v Kyievi (CDAVOVU), f. 3563, od. zb.188, ark. 40, 41.
- Tymoshyk M., *Lyshus naviky z chuzhynoiu....: Ivan Ohiienko (mytropolyt Ilarion) i ukrainske vidrodzhennia*, Naukovo-vydavnychy centr «Nasza kultura i nauka», Kyiv–Vinnipeh 2000, s. 430–431.
- Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, red. S. Lorentz, t. 1, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970.